

Katarzyna Grabowska

DOI 10.15290/sw.2020.20.15

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 745 74 99

e-mail: k.grabowska@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0313-5205>

Przekształcenia w obrębie systemu imiesłowów czynnych w języku starobiałoruskim na przykładzie wybranych latopisów białorusko-litewskich

Słowa kluczowe: latopisarstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, język starobiałoruski, morfologia, imiesłowy czynne

Sięgające swymi początkami XII wieku latopisarstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) stanowi bogate źródło wiedzy nie tylko o przeszłości Białorusi, ale również dostarcza cennych informacji o fonetyce, morfologii, składni, leksyce i frazeologii języka starobiałoruskiego [Міхневіч 1994, 305]. Latopisy łączy pochodzenie i wiele wspólnych części, jednak nie są identyczne pod względem objętości, zawartości treściowej, wydźwięku ideowego i opracowania redaktorskiego tekstu. W odniesieniu do cech językowych omawiane zabytki również wykazują niejednorodność, wynikającą z kompilowanego charakteru tego typu literatury oraz różnic czasowych, dzielących powstanie poszczególnych redakcji.

Szczególne miejsce w historii latopisarstwa białoruskiego zajmują latopisy XIV–XVII w. posiadające rangę ogólnopaństwowych w WKL. Pojawiają się w nich lokalne elementy językowe odzwierciedlające charakterystyczne cechy formujących się w tym okresie języków białoruskiego i ukraińskiego [Микитась 1978, 97–103]. Konieczność zbadania języka latopisów starobiałoruskich podkreślał A. I. Żurawskij, argumentując, że „без даследавання гэтай мовы немагчыма зразумець тыя складаныя працэсы, якія адбываліся на шляху станаўлення беларускай літаратурнай мовы” [Жураў-

cki 1983, 6]. Badacz uważał, iż na podstawie późniejszych zachowanych odpisów można tylko przypuszczać, jak wyglądał język najstarszych oryginalnych latopisów WKL. Jego zdaniem, stanowił on połączenie żywej mowy z elementami języka cerkiewnosłowiańskiego [Жураўскі 1961, 111].

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian, które zaszły w systemie starobiałoruskich imiesłowów czynnych w porównaniu do stanu ogólnoruskiego. Jako materiał badawczy posłużyły teksty dwóch zabytków piśmiennictwa WKL opublikowane w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N.N. Улашчыка [Улащик 1980, 36–67, 128–144]: *Kroniki supraskiej* (1519 r.) reprezentującej pierwszą redakcję latopisów białorusko-litewskich oraz *Latopisu Krasieńskich* będącego najstarszym odpisem drugiej redakcji powstałym w połowie XVI w. Należy podkreślić, iż ponad połowę tekstu *Kroniki supraskiej* stanowi część ogólnoruska, będąca kompilacją wcześniejszych kronik staroruskich. W skład zabytku wchodzi ponadto tzw. „smoleńska część” oraz *Latopis wielkich książąt litewskich* [Чемеринский 1981, 182] – pierwszy oryginalny utwór powstały na terenie WKL. W wyniku połączenia *Latopisu wielkich książąt litewskich* zapożyczonego z pierwszej redakcji i *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* powstał nowy zabytek – druga redakcja latopisów białorusko-litewskich, reprezentowany m.in. przez odpis *Krasieńskich*. W zabytku tym poszczególne części *Latopisu wielkich książąt litewskich* mają formę samodzielnych fragmentów opatrzonych podtytułami. Tekst *Latopisu Krasieńskich* jest niepełny, brak w nim bowiem końca *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* oraz ostatniej strony *Latopisu wielkich książąt litewskich*.

Analizowane zabytki bogato dokumentują wszystkie typy imiesłowów czynnych prostych, natomiast imiesłowy złożone pojawiają się w nich w sposób marginalny. Różnorodność przykładów wyekscerpowanych z obu tekstów, nieprzystawalność przypadku oraz osoby i liczby świadczą o daleko posuniętym procesie przekształceń starych form imiesłowów przymiotnikowych.

1. Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego

Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego charakteryzują się bogactwem form, świadczącym o silnym związku latopisów zarówno z żywym językiem okresu powstania zabytków, jak również z tradycją cerkiewnosłowiańską.

Pod tym względem szczególnie wyróżnia się tekst *Kroniki supraskiej*, w którym znalazły poświadczenie cerkiewnosłowiańskie formy na *-в*:

бѢ Олегъ мнящися мимоиды (7 S.¹), яды, рече, хлѢб мои (14 S.), постави пороки 12 не могы разбити стѣны (32 S.), и приде ко Каменьцю, и не могы разбити стѣны (32v S.), изыиде горды (...) и не цмы видя челоуеча (54v S.). Zabytek dokumentuje również stare formy na -a/-я w nom. sg. masc.: *бояся (19 S.), будя (88 S.), возирая (25 S.), глаголя (14 S.), дая (42v S.), добываяся (61v S.), доходя (74v S.), имѢя (10 S.), надяся (93v S.), обретаю (61v S.), помцаю (96 S.), приводя (16 S.), проплакивая (91 S.), прося (105v S.), разгоряся (28v S.), растляя (16 S.), роздая (6v S.), соговоряся (69 S.), стоя (40v S.), утаяся (39 S.), хваляся (55 S.), не хотя (15v S.),* rozszerzone na formę pl., por.: *приидоша послове (...) прося мира и живота своеи братьи (39v S.), и на лѢто полотяне и видбляне, не чюя собе помощи ниоткуля (78 S.), велици ординьскыи князи, полецаяся ему под великую службу (81 S.), князь великыи Витовт со отцемъ своимъ (...) обадва поѢде в рать ко Яглу надяся на тыи правды (95v S.).* Wykorzystanie starych form masc. i neutr. w znaczeniu pl. było częstym zjawiskiem w piśmiennictwie końca XV – początku XVI w. [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 252]. W analogicznych fragmentach późniejszego *Latopisu Krasieńskich* w miejscu starych form na -я pojawiają się imiesłowy wyrównane do zunifikowanej formy nom. fem., por.: *надѢючися на мазовецького князя (75v K.), а то все помциваючи Воидила (77 K.), почнетъ опять жаловатся, проплакиваючи (74v K.), пришли послы (...) просячи у него дочки (80 K.), князь великыи Витовт с отцомъ своимъ, княземъ великымъ Кестутемъ, обадва поедуть у воиска Ялгаилово на тыи присяги надѢючися (77 K.).* Nieliczne imiesłowy posiadają staroruską końcówkę -a: *буда (99 S.), не возма (100v S.; 81 K.), выма (106v S.).* Taki typ końcówki utrzymywał się jeszcze w zabytkach XIV w. [Соболевский 2005, 259]. Obecność form na -a może świadczyć o zastosowaniu świadomego zabiegu stylistycznego.

Już najstarsze zabytki piśmiennictwa staroruskiego dokumentują wahania w formach przypadków imiesłownych czynnych, wskazujące na proces zaniku paradygmatu deklinacyjnego [Борковский, Кузнецов 2007, 303]. Imiesłowy często nie są również kongruentne z podmiotem w rodzaju i liczbie, por.: *видитомъ ея идуше (58v S.), и видя святителя плачущеся и молящеся (70 S.), гребци же седящи (29 S.), почнѢтъ Керстутеи жаловатца (...) рекучи (74v K.).* Utrata przez nie funkcji przydawki i umoc-

¹ Numeracja stron przyjęta w niniejszym artykule jest zgodna z numeracją użytą w *Полном собраніи рускихъ летописей*. Inicjały podane w nawiasach obok numeracji stron oznaczają odpowiednio: S. – *Kronika supraska*, K. – *Latopis Krasieńskich*.

nienie się przy orzeczeniu w roli predykatu świadczą o przekształcaniu się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w nieodmienne imiesłowy przysłówkowe [Иванов 1983, 361]. Badania historyków języka dowodzą, iż już pod koniec XIV w. funkcjonowały one jako uformowane części mowy. Starobiałoruskie zabytki końca XV – początku XVI w. demonstrują etap przekształcania się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w przysłówkowe, przez co ich użycie w tekstach nie jest jeszcze ujednoczone. W latopisach powszechnie są formy na *-a/-я* w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 251–252]. Z *Kroniki supraskiej* zostały wyekscerpowane przykłady użycia tych form zarówno w starej, jak i w nowej funkcji, por.: *и живяше Олег мир имБя с всеми* (10 S.), *ино преблагый бог не хотя смерти грБшьникомъ* (15v S.) / *и сташа на СЪти станомъ и ждуча к собЪ брата Ярослава* (24 S.). Na gruncie białoruskim w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych rozwinęły się stare formy fem.

W świeckich i religijnych tekstach znajdujących się pod wpływem cerkiewnosłowiańskim, a nawet w oryginalnych białoruskich utworach imiesłowy na *-щи* często wchodzą w skład archaicznej konstrukcji dativus absolutus [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979, 308–309]. *Kronika supraska* potwierdza szereg podobnych przykładów, aczkolwiek w tekście pojawiają się również starsze konstrukcje z formą celownika, por.: *Игореви же ходящи по Олгови* (8v S.), *принесь к митрополиту ту будуши князю великому Ивану Михайловичъ* (65 S.), *неколи будуши тому славному господарю* (78v S.), *князю ГлБбу седащи во Смоленсте и нача не в послушани быти* (103v S.) / *стоящи ему при краи моря, стрегуши обою пути* (29 S.), *сущю же ему в Нимцах* (96v S.), *а князю великому Витовту тогды держашю Лучеськ* (100 S.), *посхотевшю же князю Скуригаилу ехати* (103 S.). Konstrukcja „celownika niezależnego” w różniejszym *Latopisie Krasin’skich* tworzona jest z pomocą imiesłowów na *-чи*, por.: *пануючи ему в земли в Жомоитьскои* (66 K.), *и будучи ему русином* (68 K.), *князю вБликому пак Витовту, там мБшкаючи* (77v K.), *князю СвЪтославу, стоячи под Мстиславлем городом и города добываючи* (79 K.), *князю Володимерю Олкгирдовичу тогды будучи в КиевЪ* (81 K.), *вБликому князю Якгаилу, держачи ему столець Полского кролевства* (86 K.) / *вБликому князю Якгаилу и князю Скургаилу, нБ могучи стояти против князю* (77v K.), *многим волос-тем литовским прислухаючи ему* (79v K.) (w znaczeniu pl.). Użycie konstrukcji dativus absolutus było charakterystyczne dla latopisów, jednak zaznacza się również w innych gatunkach literackich, co świadczy o jej obecności w mowie żywej [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 255].

W obu zabytkach bezwzględnie dominują nieodmienne imiesłowy czynne współczesne przedstawiające skostniałe formy nom. sg. fem. We wcześniejszej *Kronice supraskiej* są one reprezentowane głównie poprzez powszechne we wczesnym piśmiennictwie starobiałoruskim zapisy z cerkiewnosłowiańskim sufiksem *-щ-*, por.: *Олга (...)* глаголющи (11v S.), *звезда велика (...)* на востоце восходящи (58v S.), *река престолящи всю землю человеческыи скоты пояющи, а сама не вмаляющися* (81v S.), *лядскоу заставе, во Высоком городе тогда сущи* (101v S.) / *яко от рада² ему сущи* (7 S.), *приде Олег (...)* несущи (10 S.), *стоящю ему при краи моря, стрегущи* (29 S.), *будущи князю великому* (65 S.), *тому с нимь во велицеи любви живущи* (79 S.), *Ягаилу держащи стол Краковского кролевѣства* (79v S.) (w znaczeniu masc.); *царие (...)* глаголющи (17 S.), *и они (...)* сыплющи (16v S.), *нѣци бо не вѣдающи глаголють* (18 S.), *видиша ангели, помогающи Ярославу* (20v S.), *послаша послы (...)* просящи (22 S.), *татарове (...)* водящи со собою Володимера Юрьевичь (23 S.), *собрав епископи (...)* живущи (67v S.), *людие емляющи по улицамь* (82v S.) (w znaczeniu pl.). Pod koniec XV wieku częstotliwość tego typu zapisów w starobiałoruskich zabytkach uległa znacznej redukcji [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979, 289–290]. Należy podkreślić, iż w *Kronice supraskiej* zapisy imiesłowów z cerkiewnosłowiańskim sufiksem dominują we wszystkich rodzajach, por.:

dat. masc.: стоящю ему при краи моря (29 S.);

acc. masc.: *види насад* гребущь (29 S.), *королевича мчаща под руку* (29v S.) / *уби служящего ему князя Семена Мстиславича* (62v S.);

nom. neutr.: *солнце криваво и луча испущая* (57v S.);

dat. fem.: приходящеи рць (9v S.);

acc. fem.: *види бо землю Рускую* гибнущи (32v S.).

Dla porównania *Kronika supraska* poświadcza zaledwie kilka przykładów imiesłowów z sufiksem *-ч-*, por.: *посла к нему царица, рекучи* (17v S.); *вступи Олег на голову коневу, рекучи* (10v S.), *корол почаль просити князя великого Витовта, рекучи* (107 S.); *мужчи (...)* не платячи (10 S.), *княне шлются к Володимеру, рекучи* (14v S.), *князи резанскыя (...)* просячи помочи (22v S.), *наши (...)*, бючи и секучи безь милости поганных (49 S.), *от них завѣдали* втамони а боискаки, приездяючи (104v S.), и ловячи в ловех пригодилося имь так (105v S.).

Język *Latopisu Krasieńskich* charakteryzuje się konsekwentnym użyciem zunifikowanej formy nom. fem. z sufiksem *-ч-* korelującej z rzeczow-

² *рода*

nikami wszystkich rodzajów i liczb, por.: *будучи он в старости сво-
ей* (66v K.), *князь великий киевський Дмитрей, боячися великое си-
лы* (66v K.), *князь Мьстислав (...) хотячи его выгнати* (68v K.),
Шварнове князичи на Новгородце (68v K.), *князь (...) милуючи под-
данных своих* (69v K.), *князь великий Куковоити, милуючи матку
свою* (69v K.), *Керстутеи почнетъ опять жаловатся, проплакиваючи*
(74v K.), *князь в Блжихи Ялгаило (...) помщиваючи Вовдила* (77 K.),
князь Скиргаило того нѢ ведаючи (81v K.), *Михаило к Смоленску не
идучи* (89 K.) / *Парасковгия (...) мешкала там сем лѣт, богу служечи
и книги пишучи на церков* (68 K.) / *многие, опускаючи имена а скар-
бы свои* (64v K.), *подданыи его, милуючи его* (65v K.), *оныи люди,
мешкаючи около него* (65v K.), *панове, жалуючи господаря своего
прироженого* (70v K.), *они не противячися поддалися* (72 K.), *обадва
поедутъ у воиска Ялгаилово на тыи присяги над Бючися* (77 K.), *царь
ордынскій и князи ордынские (...) просячи собѢ царя* (86v K.), *князи
ордынские, нѢ смеючи розгнѣвати славного господаря* (87 K.).

Starobiałoruskie zabytki piśmiennictwa II poł. XVI w. – I poł. XVII w. dokumentują zmianę [‘a] > [e] w sufiksie *-ячи* imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego, co doprowadziło do powstania wariantów typu *боронечы, просечы, ходечы* [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 254]. Dodatkowo zapisy tego typu odzwierciedlały dyspalatalizację spółgłoski [‘č]. Z *Latopisu Krasin’skich* zostały wyekscerpowane nieliczne przykłady ilustrujące zmianę sufiksu *-ячи*, jednak bez dyspalatalizacji [‘č], por.: *хотечи* (64v K., 66v K.), *ходечи* (64v K.), *служечи* (68 K.), *княжечи* (70 K.).

W *Kronice supraskiej* formy pl. imiesłowów czasu teraźniejszego posiadają starsłowiański sufiks *-щ-*. Formy nom. masc. z sufiksem *-ч-* pojawiają się zaledwie dwa razy, por.: *ласкаюче* (26 S.), *пустяче* (22 S.) / *бююще* (69v S.), *могуще* (58 S.), *мучаще* (98 S.), *приходяще* (79 S.), *просяще* (81 S.), *рекуще* (9v S.), *секуще* (26v S.). W *Latopisie Krasin’skich* odnotowany został tylko jeden podobny przykład: *священничи поюще* (81v K.). Stare formy nom. masc. na *-e* funkcjonowały w białoruskim piśmiennictwie XV–XVI w. w roli okolicznika i podobnie jak formy fem. sg. na *-учи/-ючи* uległy procesowi adverbializacji [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 308], por. przykłady z *Latopisu supraskiego*: *и яшася греци по се, рекуще* (9v S.), *князи же резанские (...) не пустяче ко городом своимъ* (22 S.), *Смолняне же не могуще терпѣти насилія от иноверныхъ ляхов* (58 S.), *и людие же видивъши вопл его, влачашу его на вече, бююще мало не до смерти* (69v S.).

Pozostałe przykłady reprezentują imiesłowu złożone o regularnych końcówkach w gen. i dat., por.:

gen.: *сущих* (27 S.);

dat.: *блгоущимься* (27 S.), *зовущимься* (99 S.), *сущимь* (11 S.), *творящимься* (23 S.), *хотящимь* (27 S.).

W udokumentowanej formie dat. fem.: *владБлгоущьмь* (100v S.) jer jest graficznym odpowiednikiem [e].

2. Imiesłowy czynne czasu przeszłego

Wyekscerpowane z zabytku formy imiesłówów czynnych czasu przeszłego I, kontynuują odziedziczoną z prasłowiańszczyzny repartycję sufiksów, uzależnioną od tematu bezokolicznika: tematy spółgłoskowe przyjmują sufiks *-ъш*, zaś samogłoskowe – sufiks *-въш*. Zabytki dokumentują również proste formy part. praet. act. II na *-лъ*, *-ла*, *-ло*, wchodzące w skład perfectum, plusquamperfectum oraz trybu przypuszczającego.

W obu latopisach nom. masc. imiesłówów czasu przeszłego I charakteryzuje się repartycją końcówek uzależnioną od tematu bezokolicznika: *-в* (*-въ*) bądź zerem morfologicznym w tematach spółgłoskowych, por.: *Мамаи же, то видевъ, и побержѢ* (50v S.), *всими сими полькы вооруживься поиде на царя Темир-Кукляя* (56v S.), *князь велики Евнутеи, выскотив, убежить во гурь* (88 S.), *иже воротися вѢдав смерть канову* (31v S.), *онъ же честив и дарив его любовию, отпусти, рекъше к ним* (55 S.), *не достоить ти царьствовати изгнав царя* (41 S.), *приставися князь великии (...) княжив 12 лѢт* (40v S.), *он, наредивъся в одной жонкы порты, да за дорогою вышель* (96v S.), *отслуживъ обедню, таки в ризах взялъ одинъ жребии* (65 S.), *Баты же послушав совѢта Дмитрова, иде во Угры* (32v S.), *отпусти послы рускыи и почтив их* (10 S.), *вчиниль есми стерега своеи головы почюв, што на мене лихо мыслить* (92 S.), *Володимер (...) убоявся бѢже за море* (13); *а въсльшав, ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане* (66v K.), *Ольгимонт не мало княжив лѢт, и умре* (70 K.), *повъстав царь Батыи и пошол на Рускую землю* (66v K.), *и там розболевся князь вѢликыи Витовт и роспустил князеи своих* (87 K.) / *не поиде король немецкыи Магнушь к Новгороду ратию и не дошед взя город Орехов* (39 S.), *царь же Тактамышъ перешед Оку взя град Серъпоховъ* (51 S.), *и пришедъ князь Михаилло станеть на Руси* (77v S.), *и шед ратию, взя ратию Ростов и позжже* (35v S.), *и самъ шед сед на Воложескомъ царьствии* (50v S.); *нѢ дошед до Вилни* (87v K.), *четвертыи брат его, Голшис, перешед реку Велю* (72 K.), *и пришед до Новагородка* (70v K.). W *Kronice supraskiej* pojawiają się błędne formy masc. w znaczeniu fem.:

пришедь же Ольга ко гробу мужа своего, и плакала по немь (11v S.), *жонце двѣ ходили покладывати княгиню в камнату, положив да вон поидуть* (96v S.) oraz w znaczeniu pl.: *и пришед панове (...) не добыв города, прочь пошли* (78 S.).

Kilka przykładów zachowuje archaiczną formację typu *вземь* (11 S.) powstałą od dawnego bezokolicznika z samogłoską nosową, por.: *вземь дань поиде домов* (11 S.), *и вземши с собою одного остронома* (64v K.), *вземши перемре* (85 K.), *в Блжкыи Витовт Кривыи городок въземши* (80 K.). Podobne formy były rozpowszechnione w zabytkach staroruskich. W procesie dalszego rozwoju języka nastąpiła unifikacja tego imiesłowu na wzór form fem. Pod koniec XV w. imiesłów *вземь/вземьши* całkowicie wyszedł z użycia w mowie żywej, zachował się jedynie w zabytkach piśmiennictwa, również w wariantach *озем(ши)* i *возем(ши)* [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 312]. Teksty analizowanych zabytków poświadczają podobne przykłady dla sg. i pl.: *Батыи же воземь город* (32 S.), *она же (...) воземьши ножь* (63 S.); *и возем царство* (84 K.), *Витовт тогды не воземши Вилни* (79v K.), *нѣ воземши города* (89 K.).

Podobnie, jak w czasie teraźniejszym, part. praet. act. I ulegały stopniowej unifikacji do form nom. sg. fem., co w konsekwencji prowadziło do naruszenia systemu deklinacyjnego oraz wahań w rodzaju i liczbie. Formy krótkie zaczęły umacniać się w roli imiennej części orzeczenia i tym samym przekształcać w nieodmienne imiesłowu przysłówkowe. Język badanych zabytków potwierdza szereg przykładów, w których nastąpiła unifikacja form starego nom. fem. dla wszystkich rodzajów i liczb, por.: *сама (...) пришедши посла послов своих* (11v S.), *отпущена бысть в Киев, повчившись у патриарха* (12 S.), *великия княгини слышавъши от людеи* (96v S.), ale:

Батыи же воземь город и слышавъши о Даниле (32 S.), *князь великыи Витовтъ умышлывъши ему по своему хотению* (67v S.), *еще же и турецкы царь честь велику и многи дары и подавши* (79 S.), *отшедши от города Смоленского князь великыи³ Скиригаило* (100 S.); *и он, давши воиско сыну своему* (67 K.), *князь Глѣб Полоцки (...) княживши немного лѣт в Полоцку* (68v K.), *и князь великыи Скиригаило, одержавши звитежство* (70 K.), *и он, собравъшися з людми* (66v K.), *Витовт, послушавши жоны свое рады, и нарядивъшися одное жонки в плате* (77v K.), *князь Федор, (...) шедши з литовским воиском и засядеть* (83 K.), *пришедши князь Михаило станеть на Риш* (89 K.),

³ Taki zapis pojawia się w latopisie.

пришедши князь Миталло стоял под Витебском (89 К.) (w znaczeniu masc.);

болгары же видивши (5v S.), *они же, слышавши безъконечну его силу* (10v S.), *слышавши дрБвляне* (...) *и здумавши* (11 S.), *татарове приехавши ко Златымъ воротамъ* (23 S.), *они* (...) *объехавши весь город* (23v S.), *татарове же искавши их* (27v S.), *полци Александровы, видевъши падение шатра того* (30v S.), *немци пакъ прускии услышавши тая дБла* (93 S.), *ничего не починавши, остали* (95v S.), *посекиши лБс город муровали Каменецъ* (105v S.), *ляхове* (...) *до рады не допустивши* (108 S.); *они* (...) *пошли до реки Дубисы, где ж вшедши в тую реку Дубису* (65 К.), *тут воиска* (...) *пришедши, и ступять Трожи* (76 К.), *люди полочанБ услышавши* (75v К.), *и тыи княжата, розсекиши лБс* (83 К.), *боярБ смоленский, приехавши к Смоленску* (90 К.), *мужци полочане, опольчившиися полки своими* (67v К.), *пришедши пановБ стояли под Полоцьком неделю* (89 К.), *пришедши москвичи с татары казанскими* (90v К.), *москвичи, собравшиися за девять дни* (90v К.) (w znaczeniu pl.).

Takie skostniałe formy nom. sg. fem. pojawiają się w zabytkach piśmienictwa starobiałoruskiego końca XV w., jednak paralelnie jeszcze długo utrzymują się w pl. stare imiesłowu na *-ше* [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 311]. W pochodzącym z *Kroniki supraskiej* przykładzie *смолвилши* (88 S.) zapis *л* na miejscu sufiksalnego *в* należy traktować jako hiperpoprawną formę powstałą pod wpływem czasowników typu *был*, w których fonetyczna wartość *л* była równa [у] [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 258].

W starobiałoruskich zabytkach formy krótkie imiesłowów czynnych czasu przeszłego I bardzo często wchodziły w skład konstrukcji „celownika niezależnego” [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 242], co również świadczy o adverbializacji tych części mowy, por.: *бывъшиися обоемъ полком* (33 S.), *неколи будущи тому славному господарю, бывъши ему во своемъ граде* (78v S.), *царю сему Давлад-Бердию немного время побывши* (81v S.), *а князю Святославу, стоявши у города и бывши пороки град Имъстиславль* (99v S.); *много лБт княживши Скгиржгату на тых городех и умре* (67v К.), *мало княживши Швинторгу на НовБгородце* (70v К.), *и вмерши Роману* (71v К.), *и бывши ему во своемъ городБ* (86 К.), *тому ж Давлад-Бердею немного царъствовавши на царствБ* (87 К.), *и совокупившиися им с одного* (70 К.). W *Kronice supraskiej* paralelnie bywa stosowana forma dat. masc.: *бывшию покусни вБтру* (9 S.), *Борисцу же възвратившиися с воины* (19v S.), *постотевшию же князю Сквиригаилу егати за Днепро* (103 S.), *и умерши Выиеславу*

(18v S.), сему же малому Солтану шедю на царство (81v S.), и тому мимо шедю (81v S.).

Pojedyncze złożone formy imiesłowów pojawiają się jedynie w *Kronice supraskiej*, por.: *показавшему* (49v S.) (dat. masc), *седѢвъшего* (69v S.) (acc. masc.) oraz *явлѣюся* (58v S.) (acc. fem.).

Niepełny paradygmat deklinacyjny imiesłowów czasu przeszłego w pl. jest reprezentowany przez rzeczownikowe formy nom. oraz zaimkowe dat. wyekscerpowane z *Kroniki supraskiej*. W nom. zostały zachowane nieliczne przykłady na *-ше*; zdecydowana większość form pl. charakteryzuje się uogólnioną do fem. sg. końcówką *-ши*, por.: *выехавше* (22 S.), *отшедше* (23v S.), *послушавше* (32v S.), *пришедше* (22 S.), *совещавше* (69v S.). Latopis dokumentuje również imiesłów *рекъше* użyty w znaczeniu sg.: *онъ же честив и дарив его любовию, отпусти, рекъше к ним* (55 S.).

W dat. konsekwentną realizację uzyskuje zaimkowa odmiana imiesłowów czynnych czasu przeszłego często wchodzących w skład konstrukcji dativus absolutus, por.: *и какъ нешошедшимъся полькомъ* (94 S.), *татаром же (...) разбившимъ стѢны градныя возыдоша на валъ* (27 S.), *симъ же старейшинамъ ординскимъ слышавшимъ (...) и придоша сами* (82 S.). Inne przykłady: *бывшимъ* (27v S.), *возбегшимъ* (32 S.), *изшедшимъ* (27 S.), *покорившимся* (16v S.), *попленившимъ* (26 S.), *пришедшимъ* (10v S.), *ступившимъся* (101 S.), *услышавшимъ* (29 S.), *хотевшимъ* (65v S.).

Udokumentowane w zabytkach formy krótkich imiesłowów czynnych czasu przeszłego II biorą udział w tworzeniu perfektu i plusquamperfektu oraz trybu warunkowego.

Najbardziej produktywnym czasem służącym wyrażeniu czynności dokonanej w przeszłości w badanych zabytkach jest perfektu, uproszczony do syntetycznej formy bez słowa posiłkowego. Wprawdzie złożona forma perfectum w 3 os. była spotykana w latopisach dość często, jednak jej użycie związane było z przywiązaniem do tradycji piśmienniczej [Дурново 2000, 304]. Stosowanie samego imiesłowu na *-лъ*, *-ла*, *-ло* w funkcji praeteritum zaczyna wzrastać w XII–XIII w. [Stieber 1989, 232].

W analizowanych latopisach zaświadczone zostały również analityczne formy perfectum, głównie w 1 i 2 os. Por. materiał ilustracyjny:

1 os. sg.: *вчинилъ есми* (92 S.), *слышалъ есми* (55 S.); *не вчинилъ есми* (75 K.), *почулъ есми* (75 K.) / *не азъ началъ* (14 S.), *я не вчинилъ* (92 S.);

2 os. sg.: *взалъ еси* (45v S.), *добылъ еси* (107 S.), *еси въєдналъ* (76v K.), *добылъ еси* (83v K.) / *ты не вѢрилъ* (92 S.);

3 os. masc.sg.: *убилъ есть* (13 S.), *утопль есть* (27 S.); *сталося есть* (64 K., 75 K.) / *вынялъ* (106v S.), *селъ* (6 S.), *ухалъ* (53 S.), *хотелъ* (73 S.);

дал (72v K.), записался (74 K.), поразил (70v K.), поставил (85 K.), приказал (80v K.), ся урадовал (75 K.);

3 os. fem.sg.: вдовѣла (107v S.), обломилася (19v S.), собралася (97 S.); была (79v K.), ся утвердила (86 K.);

3 os. neutr.sg.: не бывало (100v S.), ся остало (77 S.), сотворилося (63 S.), шло (73 S.); доконало ся (77 K.), стало (79 K.), учинилося (74v K.), хоживало (69 K.);

2 os. pl.: есте выѣхали (55 S.);

3 os. pl.: были суть (6v S.) / взяли (106 S.), зазвонили (83v S.), молвили (83v S.), целовали (83 S.); втекали (64v K.), змовили (73v K.), поимали (89 K.), хвалили (69v K.).

Wiele przykładów 3 os. masc. sg. poświadczą zmianę wygłosowego [ɨ] > [u], która stosunkowo wcześniej nastąpiła w żywej białoruszczyźnie. W zabytkach pozostających pod silnym wpływem tradycji piśmienniczej zjawisko to nie uzyskało konsekwentnej realizacji [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 198], o czym może świadczyć również pisownia analizowanych zabytków, por. np.: князь (...) возмужав и бысть храбръ велими (12), и тамо женивъся и крестивъся в латыньскую в Бру (52v S.), Витовтъ (...), колко бивъся и тружавъся и не може его выстояти (59v S.), и в Смоленсте быв и зборовал (71 S.), я (...) не рушив есмо (92 S.), а как услышав то князь великы Витовтъ (93v S.); повъстав царь Батыи и пошол на Рускую землю (66v K.), а въслышав, ижъ мужики мешкають без господаря (66v K.), Якаило тые присяги преступив и рек так (77 K.), гостеи честив и даровал rozmaityми дары (86 K.).

We wczesnych zabytkach piśmiennictwa WKL imiesłowy rodzaju męskiego na spółgłoskę tylnojęzykową lub *с, з* używane były z wygłosowym *-лѣ*. Tradycyjny sposób zapisu notują starobiałoruskie teksty jeszcze na początku XVI w., jednak od końca XV w. pojawiają się również przykłady bez wygłosowego *-лѣ* [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 195–196]. *Latopis Krasnińskich* potwierdza wyłącznie tego typu formy: *втек* (70 K.), *збег* (66v K.), *не мог* (80v K.), *остерег* (75 K.), *помог* (90v K.), *рек* (76v K.), *умер* (73v K., 83 K.). W nieco starszej *Kronice supraskiej* przeważają tradycyjne zapisy z *-лѣ*, por.: *выбегл* (106v S.), *остерегл* (92 S.), *посекль* (69v S.), *прибегль* (50 S.), *рекл* (91v S.) / *облекъся* (70 S.), *пас* (62 S.), *принесь* (65 S.).

Zabytki dokumentują również dwa typy czasu zaprzeszczonego – odziedziczoną z prasłowiańszczyzny konstrukcję imiesłowu na *-лѣ* z imperfectum *бѣхъ* w odpowiedniej formie lub tzw. „imperfektywnym aorystem” [Stieber 1989, 237] *бѣхъ* oraz nowszą, w której obok imiesłowu na *-лѣ* poja-

wia się perfekt od *быти*. W związku z wczesnym zanikiem słowa posiłkowego w perfekcie, konstrukcja nowego plusquamperfectum uległa redukcji do dwóch wyrazów [Борковский, Кузнецов, 2007, 280]. Poświadczone w obu latopisach przykłady przyjmują wyłącznie formę 3 os. obu liczb, por.: *даль быль* (91 S.), *взяль был* (100v S.), *повель был* (90 S.), *полюбилься быль* (90 S.), *не хотела была* (106 S.); *полюбился был* (74 K.), *собралася была* (77v K.), *не хотел был* (83 K.), *хотѣл был* (85v K.) (masc. i fem. sg.) / *записалися были* (92 S.); *дали были* (83v K.), *оставили были* (77 K.) (pl.).

W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane trzy konstrukcje starszego typu plusquamperfectum z aorystem *бѣ*: *бѣ была* (13 S.) i *бѣ пришел* (13v S.) / *бѣ дали* (100v S.).

Wyekscerpowane z latopisów przykłady trybu warunkowego w sg. stanowią regularne formy 3 os. z czasownikiem posiłkowym *бы*, por.:

2 os. masc. sg.: *ты бы приѣхал* (94v S.), *штобы еси уедьналь* (94v S.); *ты б приехал* (76v K.),

3 os. masc. sg.: *бы быль* (94v S.), *владел нами и судил бы* (6 S.), *бы даль* (94v S.), *понял бы* (97 S., 78 K.), *штобы приѣхаль* (94v S.), *сталь бы* (97v S.), *бы явил* (91 S.); *бы ся дивовал* (64v K.), *бы зжог* (71 K.),

3 os. neutr. sg.: *бы не было* (94v S., 76v K.), *бы ся достало* (90v S., 74 K.).

W pl. obok tradycyjnych zapisów conditionalu z aorystyczną formą czasownika posiłkowego poświadczenie uzyskują nowe formy, por.:

1 os. pl.: *штобы вѣчинили быхомь* (95 S.), *быхомь держали* (94v S.), *быхомь поговорили* (94 S., 76 K.); *быхмо мѣли* (76v K.);

2 os. pl.: *дабы есте выѣхали* (55v S.), *держали (...)* *вы бы* (94v S.);

3 os. pl.: *бы не повоевали* (24 S.), *бы не приходили* (80 S.); *бы сожгли* (70v K.).

Na podstawie analizy form imiesłowowych wyekscerpowanych z *Kroniki supraskiej* i *Latopisu Krasińskich* można sformułować kilka wniosków dotyczących zmian w obrębie systemu deklinacyjnego rozpatrywanej części mowy. W obu zabytkach zaznacza się silna tendencja do zaniku imiennych form fleksyjnych badanych imiesłowów. Wyrazem tego procesu jest dominacja uogólnionej formy nom. fem. w odniesieniu do rzeczowników wszystkich rodzajów i liczb. Zjawisko to zaznacza się zwłaszcza w późniejszym *Latopisie Krasińskich*, por.: *Ягаилу держащи стол Краковского королевства* (79v S.); *людие же видивъши вопл его* (69v S.); *великыи Куковоити, милчючи матку свою* (69v K.), *князи ордынские, нѣ смеючи розгнѣвати славного господаря* (87 K.), *пришедши москвичи с тата-*

ры казанскімі (90v K.). Podobne formy występują przeważnie w funkcji imiesłowu nieodmiennego przysłówkowego czasu teraźniejszego i przeszłego, co świadczy o ich adverbializacji w języku starobiałoruskim badanego okresu. Zjawisko kształtowania się nowej kategorii morfologicznej w obrębie systemu partycypialnego odbyło się pod wpływem żywej wymowy i potwierdzają je teksty piśmiennictwa starobiałoruskiego z początku XVI w. [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 259]. Należy podkreślić, że w starszej *Kronice supraskiej* przeważają zapisy powyższych imiesłowów z sufiksem *-ц-*, natomiast w *Latopisie Krasieńskich* normę stanowią imiesłowu z sufiksem *-ч-*. O silnym związku *Kroniki supraskiej* z tradycją cerkiewnosłowiańską świadczą również archaiczne formy, które w żywym języku okresu powstania zabytku nie były już używane, typu: *яды* (14 S.), *не могу* (32 S.), *не умы* (54v S.). W *Kronice supraskiej*, w przeciwieństwie do drugiego z analizowanych tekstów, znalazła poświadczenie niewielka liczba form fleksyjnych odmiany złożonej imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego i przeszłego, por.: *хотяцимь* (27 S.), *испуцаця* (57v S.), *служящего* (62v S.), *показавшему* (49v S.), *седѣвъшего* (69v S.). Bogatą egzemplifikację w obu zabytkach uzyskały imiesłowu czynne czasu przeszłego II wchodzące w skład perfektu, często pełniącego rolę zuniwersalizowanego praeteritum.

Literatura

- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Borkovskij V.I., Kuznecov P.S., 2007, *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*, Moskva. [Борковский В.И., Кузнецов П.С., 2007, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.]
- Bulyka A.M., Žuraŭski A.Ĭ., Kramko Ĭ.Ĭ., 1979, *Gistaryčnaâ marfalogîâ belaruskaj movy*, Minsk. [Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.]
- Bulyka A.M., Žuraŭski A.Ĭ., Kramko Ĭ.Ĭ., Svâžynski U.M., 1988, *Mova belaruskajpis'mennasci XIV-XVIII stst*, Minsk. [Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., Свяжынскі У.М., 1988, *Мова беларускай пісьменнасці XIV-XVIII стст*, Мінск.]
- Durnovo N.N., 2000, *Izbrannye raboty po istoriirusskogo âzyka*, Moskva. [Дурново Н.Н., 2000, *Избранные работы по истории русского языка*, Москва.]
- Žuraŭski A.Ĭ., 1961, *Da pytynnâ ab asnoŭnyh typah staražytnaj belaruskaj literaturnaj movy*, „Pracy Instytutu movaznaŭstva AN BSSR”, Vyp. 8, Minsk, s. 106–116. [Жураўскі А.І., 1961, *Да пытвня аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурнай мовы*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР”, Вып. 8, Мінск, с. 106–116.]

- Žuraŭski A.Ī., 1983, *Mova našyĥ prodkaĭ*, Minsk. [Жураўскі А.І., 1983, *Мова нашых продкаў*, Мінск.]
- Ivanov V.V., 1983, *Istoričeskaĭ grammatika russkogo āzyka*, Moskva. [Иванов В.В., 1983, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.]
- Mihnevich A.Ā. (red.), 1994, *Belaruskaĭ tova. Ėncyklypedyā*, Minsk [Міхневіч А.Я. (ред.), 1994, *Беларуская мова. Энциклапедыя*, Мінск.]
- Mikitas' V.L., 1978, *Zahidnorus'ki, abo litovs'ko-rus'ki, litopisi* (vitâg z pidručnika: M.S. Gricaj, V.L. Mikitas', F.Ā. Šolom, *Davnâ ukrain'ska literatura*, Kiïv, s. 97–103). [Микитасъ В.Л., 1978, *Західноруські, або литовсько-руські, літописи* (витяг з підручника: М.С. Грицай, В.Л. Микитасъ, Ф.Я. Шолом, *Давня українська література*, Київ, с. 97–103).] [online] <http://www.litopys.org.ua/psr113235/lytov34htm> [13.11.2007 r.]
- Sobolevskij A.I., 2005, *Lekcii po istorii russkogo āzyka*, Moskva. [Соболевский А.И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва.]
- Ulašik N.N. (red.), 1980, *Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. XXXV, Moskva, s. 36–67 i s. 128–144. [Улащик Н.Н. (ред.), 1980, *Полное собрание русских летописей*, t. XXXV, Москва, s. 36–67 i s. 128–144.]
- Čemerickij, V.A., 1981, *Rabota avtora pervogo belorussko-litovskogo svoda nad russkimi istočnikami*, [w:] B.A. Rybakov (red.), *Letopisi i hroniki 1980. V.N. Tatišev i izučenie russkogo letopisanîâ*, Moskva., s. 182–190. [Чемеріцкий, В.А., 1981, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] Б.А. Рыбаков (ред.), *Летописи и хроники 1980. В.Н. Татищев и изучение русского летописания*, Москва, s. 182–190.]

CONVERSIONS WITHIN THE SYSTEM OF ACTIVE PARTICIPLES
IN THE OLD BELARUSIAN LANGUAGE
BASED ON SELECTED BELARUSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES

ABSTRACT

Key words: chronicle writing of the Grand Duchy of Lithuania, the Old Belarusian Language, morphology, active participles

This article focuses on 16th-century written monuments of the Grand Duchy of Lithuania, representing the first and second Belarusian-Lithuanian redactions. Their common part – *the Chronicle of Grand Dukes of Lithuania* – was created in the Grand Duchy of Lithuania. The article analyses the changes occurring in the system of Old Belarusian active participles and compares them with all-Ruthenian state. The analysis has shown that in the participle system, on the one hand, some forms, such as inflectional forms of complex declension of active participles, tended to decline. On the other hand, a new morphological category was emerging, namely, undeclinable adverbial present and past participle.